

Тема 3: Постнекласичний етап розвитку психології: парадигми та основні напрями наукових досліджень.

1. Синергетична парадигма у психології.
2. Номотетичний та ідеографічний напрями розвитку психологічної науки.
3. Герменевтика як новий напрямок психології.
4. Феноменологія як напрямок сучасної психологічної науки
5. Культурно-психологічний підхід у психології.

Основні поняття: система, синергетика, метанаука, самоорганізація, смисл, цінність, герменевтика, інтерпретація, «множинність істини», герменевтичне коло, смислотворчість, пояснююча наука, розуміюча наука, номотетичний та ідеографічний підхід, феноменологія, феномен, ноумен, культурно-історичний підхід, культура.

1. Творцем синергетичного напрямку і винахідником терміна "синергетика" є професор Штутгартського університету і директор Інституту теоретичної фізики і синергетики Герман Хакен. Сам термін «синергетика» походить від грецького «синергія» - співдія, співпраця.

За Хакеном, синергетика займається вивченням систем, що складаються з великого числа частин, компонент або підсистем, одним словом, деталей, складним чином взаємодіючих між собою. Слово «синергетика» і означає «спільна дія», підкреслюючи узгодженість функціонування частин, що відображається в поведінці системи як цілого. Очевидно, що методології різних областей знання настільки різні, що їх спільність може бути реалізована лише на концептуальному рівні. Починання Г. Хакена виявилось плідним саме завдяки очевидній асоціації синергетики з самоорганізацією.

Системи, які становлять предмет вивчення синергетики, можуть бути різної природи і змістовно і спеціально вивчатися різними науками, наприклад, фізикою, хімією, біологією, математикою, нейрофізіологією, економікою, соціологією, лінгвістикою та ін. Кожна з наук вивчає "свої" системи своїми, тільки їй властивими, методами і формулює результати на "своєї" мові.

На відміну від традиційних галузей науки синергетику цікавлять загальні закономірності еволюції (розвитку у часі) систем будь-якої природи. Виявлення єдності моделі дозволяє синергетики робити надбання однієї галузі науки

За задумом свого творця професора Хакена, синергетика покликана відігравати роль свого роду метанауки, що помічає і вивчає загальний характер закономірностей і залежностей.

Будь-які об'єкти оточуючого нас світу являються системи, тобто сукупність складових його елементів і зв'язків між ними. Елементи будь-якої системи, в свою чергу, завжди мають деяку самостійність поведінки.

Синергетика тісно пов'язана з поняттям самоорганізації. З одного боку, ефект самоорганізації є суттєвим, але, тим не менш, одним з компонентів, що характеризують синергетику, з іншого - саме цей компонент надає виділений сенс всьому поняттю синергетики і, як правило, є найбільш істотним і становлять найбільший інтерес.

Концепція самоорганізації синергетики полягає в наступному:

1. Об'єктами дослідження є відкриті системи в стані порушення рівноваги, що характеризуються інтенсивним обміном речовиною і енергією між підсистемами і між системою з її оточенням.

2. Конкретна система занурена в середовище, яке є також її субстратом. Середовище - сукупність певних об'єктів, що знаходяться в динаміці.

3. Розрізняються процеси організації та самоорганізації. Загальною ознакою для них є зростання порядку внаслідок протікання процесів, протилежних встановленню термодинамічної рівноваги незалежно взаємодіючих елементів середовища (також віддалення від хаосу за іншими критеріями).

4. Результатом самоорганізації стає виникнення, взаємодії, також взаємоспівдії (наприклад, кооперація) і, можливо, регенерація динамічних об'єктів (підсистем) більш складних в інформаційному сенсі, ніж елементи (об'єкти) середовища, з яких вони виникають.

5. Спрямованість процесів самоорганізації обумовлена внутрішніми властивостями об'єктів (підсистем) в їх індивідуальному і колективного прояві, а також впливами з боку середовища, в яке «занурена» система.

6. Поведінка елементів (підсистем) і системи в цілому, істотним чином характеризується спонтанністю - акти поведінки не є строго детермінованими.

Процеси самоорганізації відбуваються в середовищі поряд з іншими процесами, зокрема протилежної спрямованості, і можуть в окремі фази існування системи як переважати над останніми (прогрес), так і поступатися їм (регрес). При цьому система в цілому може мати стійку тенденцію або зазнавати коливання до еволюції або деградації і розпаду.

Самоорганізація може мати в своїй основі процес перетворення або розпаду структури, що виникла раніше в результаті процесу організації.

На думку багатьох дослідників, саме синергетика як новий неklasичний напрямок досліджень могла б зіграти роль нової парадигми в психологічній науці. У 80-х роках минулого століття основна синергетична модель Г.Хакена була поширена для опису людської поведінки.

Соціальні процеси підкоряються закономірностям, аналогії яких існують в органічній і неорганічній природі. На думку дослідників, їхньою основною особливістю є присутність елементів саморозвитку та самоорганізації. Хаос і порядок є невід'ємними частинами соціальної системи і продуктами еволюційних процесів, що в ній відбуваються. Під категорією «порядок» у синергетиці розуміється менш ймовірний стан системи, ніж стан хаосу. Цілісність, темпоральність і складність – так характеризують дослідники основні риси світу у новому постнекласичному розумінні. У теорії синергетики постулюються наступні принципи розвитку: цілісність, нелінійність, багатоваріантність, незворотність, глибинний зв'язок випадковості і необхідності.

Відтак, на відміну від усіх попередніх наукових картин у синергетичній картині світу вихідним пунктом є змінюваність, процесуальність, становлення нового цілого, – тобто, все те, що характеризує процеси самоорганізації, котрі відбуваються у нелінійних середовищах.

На думку С.В.Кульневича, самоорганізація – це процес спонтанного виникнення у відкритих неврівноважених системах нових структур, як правило, таких, які володіють вищою складністю, ніж старі. Це перетворення пов'язане як із внутрішніми змінами системи, так і з впливом зовнішнього середовища. Серед законів самоорганізації важливе місце займає закон розвитку систем, які

само організуються. Він полягає в тому, що становлення сильнішої, нової системи відбувається в умовах її відкритості, перебування в критичному становищі, яке характеризується нестійкістю, невідновленістю, не лінійністю.

Стан складної соціальної системи в кожен момент визначається її місцем на шкалі «хаос – порядок». Розумні тенденції функціонування і розвитку можливі десь посередині, як і будь-яка істина.

Синергетика особистості, комунікації, середовищних феноменів дозволяє інакше підійти до процесів становлення соціально адаптивної цілісної особистості, а синергетичний підхід до освіти може бути базовим для вирішення багатьох проблем.

Через призму синергетичного бачення розглядають сутність особистості. Особистість є складною, відкритою, диспаративною, нелінійною системою сутнісних сил, тому застосування принципів синергетики для дослідження її буття є цілком правомірним. Власне синергетика найкращим чином висвітлює спонтанність само розгортання внутрішнього змісту особистості.

Представляючи сучасний освітній простір у вигляді відкритої системи, дослідники виокремлюють деякі її ознаки. Зокрема, відкритість освітньої системи опосередковано впливає на процес пізнання як такий. У свідомості сучасного учня (студента) є важливим не зафіксований результат, а, перш за все, процес його безпосереднього емоційно-інтелектуального переживання. Внутрішні прагнення кожної індивідуальності багатократно посилюються у взаємодії творчих потенціалів всередині малої групи, завдяки чому спільна пізнавальна діяльність набагато продуктивніша, ніж індивідуальна. Важливим показником успішності освітнього процесу може бути поява синергетичного ефекту його «неаддитивності». Це відбувається тоді, коли зворотний зв'язок свідчить про те, що на «виході» від учня (чи студента) можна очікувати більшого, ніж педагоги у нього вкладали на заняттях.

Важливо підкреслити, що, з позиції теорії педагогічної синергетики, смисл і значення принципово не можуть бути повідомлені учневі (чи студентові) у готовому вигляді, дані ззовні, а вимагають внутрішньої

самоорганізації. Саме знання не тотожне ні предмету, ні психічному образу предмету, ні знаку, за допомогою якого позначається предмет. Це те, що притаманне переживанню, воно ідеальне і непередметне; воно завжди є ставленням до предмету, але не є сам предмет.

У синергетиці всі системи поділяються на стійкі і нестійкі. Дослідники стійкість приписують традиційній системі освіти, водночас інноваційні підходи впливають на її стійкість.

С.В.Кульневич підкреслює, що внутрішні зміни, які відбуваються в освітніх системах, забезпечуються діяльністю внутрішніх структур свідомості, що впливає на якість навчання і виховання. Він виокремлює певні умови, за яких у свідомості виникають нові структури:

1. Стара система повинна знаходитися в кризовому стані, тобто переживати критичний момент, коли попередні структури не можуть справитися з вимогами нової ситуації. Система сучасної освіти постійно переживає перманентну кризу. Тому система освіти підпадає під дію законів самоорганізації та еволюції неврівноважених відкритих систем, які перебувають в постійному нестійкому стані, тим самим відповідаючи предмету синергетики.

2. Основне джерело виникнення нових якостей закладене в самій системі, тобто воно внутрішнє. Проте, для того щоб «запустити» механізм самоорганізації, це джерело повинно «підживлятися» ззовні.

3. Нова структура в процесі еволюції і супутніх відхилень, випадковостей повинна самостійно «вижити», щоб досягнути певної стійкості.

4. Становлення нових якостей у системі освіти повинно визначатися синергетичними принципами та умовами.

Відтак, основні зусилля вчених повинні бути спрямовані на вивчення внутрішнього джерела світогляду особистості як освітньої цінності і реальна взаємодія між учнем і вчителем, між викладачем і студентом повинна створювати зовнішнє середовище для прояву внутрішніх джерел саморозвитку і самоорганізації.

Що ж до навчального процесу, то згідно з методологією синергетики, шлях пізнання повинен бути таким же відкритим, як і предмет, що вивчається.

Інакше відтворення навчального предмету у свідомості людини буде спотвореним, збідненим, редукованим. Процес навчання, спосіб взаємозв'язку вчителя і учня, викладача і студента – це взаємна циклічна детермінація та взаємне конструювання, становлення та розвиток. Навчання – це не передача знань від однієї людини до іншої, це – нелінійна ситуація відкритого діалогу, прямого і опосередкованого синергійного зв'язку. О.М.Князева зауважує, що основна проблема навчання полягає у тому, як незначним резонансним впливом підштовхнути систему на один із сприятливих для людини шляхів розвитку, як забезпечити самопідтримуючий розвиток. «Синергетичний підхід до освіти полягає в стимулюючій, або пробуджуючій, освіті, освіті як відкритті себе або співпраці із самим собою та з іншими людьми». У результаті виникає збагачене освітнє середовище з поліваріантним вибором, що живе за своїми синергетичними законами, законами самоорганізації і креативного динамічного хаосу, який породжує нові смисли, цінності та творчі імпульси.

На значенні «синергетичної комунікації» в освітньому процесі наголошує Н.Г.Савичева. Вона відзначає, що «синергетична комунікація – це циклічний пульсуючий процес обміну не стільки інформацією, скільки смислами та емоціями», який самоорганізується за смислом, завдяки рефлексивній активності залучених до неї суб'єктів. Авторка розглядає комунікативну зв'язку «Я – Інший» як нелінійний кільцевий процес, який робить стійким синергетичний параметр порядку, підкоряючи собі як цілому його частини – «Я» та «Інший» так, що вони виявляються у стані узгодженості одна з одною. На думку Н.Г.Савичевої, така конструкція могла би слугувати одним із вихідних пунктів розгортання різноманітних моделей освітніх просторів. Першим кроком тут стало б перейменування зв'язки «Я – Інший» у зв'язку «учитель – учень» та наступне перетворення цієї діади в тріаду «учитель – учень – параметри порядку», «всі елементи якої не є простими позачасовими константами, але змінюються у часі, який, проте, не один і той же для всіх її учасників». Так, для вчителя час у даному випадку – це його власний внутрішній досвід переживання часу і його рефлексивного осмислення. Те ж саме, але з поправками на рефлексію стосується і учня. Що ж стосується

параметрів порядку, трансцендентних комунікативному з'єднанню «учитель – учень», то їх носієм є домінуючі в культурі образи - гештальти – знакові фігури, мова та символи епохи. І тоді освітньо-виховний простір стає розшарованим простором трансцендентних параметрів порядку, які формують інтерсуб'єктивні комунікаційні процеси передачі смислів та цінностей від одного покоління до іншого».

Проведений аналіз показує, що сучасна наука розглядає синергетику і як наукову парадигму, і як загальнонаукову теорію, і як конкретно-наукову теорію різних наук, у тому числі педагогіки та психології. Орієнтація на ідеї та принципи синергетики необхідна як атрибут нового способу мислення, постановки та розв'язання дослідницьких завдань при вивченні складних динамічних процесів освіти, спрямованої на цілісне становлення особистості.

2. Уперше терміни для визначення двох основних підходів до вивчення особистості запропонував Гордон Оллпорт.

Номотетичний підхід полягає в порівнянні індивідів з певного погляду. За цим підходом особистісні риси релевантні для всіх і необхідно з'ясувати, яку ділянку кривої розподілу посідає показник певної людини. Недоліком номотетичного підходу є те, що, даючи концептуальне та емпіричне розуміння певного виміру особистості, він не дає змоги підійти до розуміння окремої людини. Згідно зі старим латинським висловом, наука не займається окремими випадками (*scientia non est individuorum*), закони та теорії і не повинні нічого говорити про індивідуальність.

Основні переваги номотетичного підходу: широта, точність, відтворюваність, можливість прогнозування. Основні недоліки: відсутність яскравості, життєвості, природності, емоційності, осмислення.

Ідеографічний підхід полягає у вивченні одного індивіда без зіставлення його даних з іншими. При аналізі окремої особистості слід використовувати терміни і поняття, що підходять саме для неї. Такий опис особистості можна отримати за допомогою різних джерел: самоопису, описів інших осіб, а також певних об'єктивних вимірів самої особистості. Ідеографічний підхід вимагає інтенсивного вивчення окремого випадку. Він спрямований на всебічне

емпатичне розуміння унікального складу особистості окремої людини. Проблема застосування цього підходу в тому, що дослідження окремої особистості можуть привести до відкриття психологічного механізму, однак для встановлення закономірності їх недостатньо. Пояснення унікального випадку недостатньо для виявлення загальних законів.

Основні переваги ідеографічного підходу: глибина, яскравість, життєвість, унікальність, всебічний підхід до особистості, глибина вивчення й аналізу. Основні недоліки: недостатня точність, несистематичність даних, суб'єктивізм інтерпретації.

У психології номотетичний підхід домінував в останні 30 років. Проте останнім часом у багатьох психологів спостерігається зміщення фокусу наукових інтересів з когнітивної площини аналізу психічних явищ (яка більш близька до номотетичного підходу) в екзистенціальну (яку представляє ідеографічний підхід). Описуючи дві названі площини психолог Дж. Брунер відзначає, що є два основних способи розуміння світу (в тому числі і психологічних явищ).

Перший він називає парадигматичним, що базується на безпосередньому сприйманні оточуючого світу. Прибічники такого способу розуміння свого досвіду орієнтуються на логічність розмірковувань і результати строгих емпіричних досліджень. Вони шукають визначення причинно-наслідковим зв'язкам, щоб дізнатися про порядок подій, які відбуваються, і мати можливість контролювати реальність. Невизначеність тут не приймається: будь-яку теорію піддають перевірці і якщо вона пізніше доведена, то відповідно є істинною.

Другий спосіб розуміння Дж.Брунер називає наративним (розповідним). В цьому випадку ми маємо справу з людськими бажаннями, потребами, цілями. Насправді це форми розповідей, в яких люди описують проблеми людського буття. Нарративний спосіб розуміння світу і себе в світі передбачає, що людина завжди потенційно здатна сказати більше, ніж усвідомлює. Розповідь – це завжди процес, в ході якого люди намагаються зрозуміти і виразити такі зв'язки подій, які набувають суб'єктивної значущості тільки під час розповіді.

Парадигматичний і нарративний способи пізнання і розуміння світу прямо вказують на факт існування реальностей, які відповідають двом групам законів: що відображаються людьми і що породжуються ними. Дж. Брунер робить висновок про те, що ці дві перспективи є двома протилежними підходами до розвитку. Один розглядає знання в світлі його універсальної і невід'ємної валідності; для іншої знання – часткове, конкретне, визначається контекстом. Використовуючи класичну термінологію, перший підхід вивчає думку в її номотетичному і пояснювальному прояві, інший – в ідеографічному та інтерпретативному. Він вважає, що ці два підходи є двома принципово неспіврозмірними шляхами набуття людиною знань про світ - і шляхом підтвердження універсальної логічної необхідності, і шляхом пояснювальної реконструкції відповідних обставин.

Іншим чином два названих підходи інтерпретуються в психології суб'єкта і психології людського буття: не як несумісні і протилежні способи розуміння світу, а, навпаки, як взаємодоповнювані і взаємозалежні. Процес мислення суб'єкта спрямований на пізнання причинно-наслідкових зв'язків об'єктивної реальності та пошук істин. Разом з тим він спрямований і на конструювання суб'єктивного досвіду, народження і розвиток індивідуального смислу подій, що відбуваються з людиною. Парадигматичний спосіб дає людині можливість бачити в оточуючій дійсності проблеми і задавати інформативні запитання корисні для їх вирішення. Нарративний підхід орієнтований на виявлення цілісних ситуації людського буття: суб'єкт задає собі і іншим смислопороджуючі запитання, спрямовані на розвиток історій.

З точки зору герменевтики природничі науки – це науки про пізнання, а гуманітарні – спрямовані на розуміння. Згідно з розуміючою психологією В.Дільтея, Е.Шпрангера, «природу ми пояснюємо, а душевне життя розуміємо». Дане протиставлення можна інтерпретувати як наслідок відмінності об'єктів пізнання. Якщо природничі науки реалізуються в рамках об'єкт-об'єктних відносин, де об'єкт пізнання самототожний і підкоряється певним законам, які мають детерміністичний чи ймовірнісний характер і змінюються (еволюціонують) надто повільно, порівняно з часом існування

пізнаючого суб'єкта, то гуманітарні науки, вивчаючи світ людини, соціальної групи, етнічної спільноти чи політичної общини, мають справу з суб'єкт-суб'єктною парадигмою, де взаємодія дослідника з тим, що він пізнає, неминуче призводить до змін як того, хто пізнає, так і того, що пізнається.

Стосовно особистості, що володіє свободою волі і тому не являється жорстко детермінованою системою, говорити про закони некоректно. На рівні психології особистості не відомого жодного закону, і в кращому випадку можна говорити про закономірність у поведінці. Людина володіє можливістю як вибору, так і відкриття нових творчих форм свідомості та існування, які завідомо не могли бути відомими досліднику.

Однак лінія поділу на пояснюючу та розуміючу науку, очевидно, не збігається з поділом наук на природничі та гуманітарні, а визначається методичними засобами, які використовує дослідник. В психологічній науці, наприклад психофізиці, природничо-наукова суб'єкт-об'єктна парадигма, що допускає формулювання законів, наприклад, Вебера-Фехнера чи Стівенса, і гуманітарна суб'єкт – суб'єктна парадигма, по суті, являється інтерпретаційною, розуміючою.

В гуманітарній парадигмі, пізнається інша людина чи колективний суб'єкт, які не являються жорстко детермінованою системою, що підкоряється строгим законам, а, характеризуючись внутрішнім розвитком і вільною волею, виступає не рівною, не тотожною самій собі в кожен новий момент часу. Чим більше розвинута система, тим більшою свободою вона володіє, і стосовно особистості людини чи соціальної системи некоректними являються моделі і прогнози, побудовані на принципі детермінізму. Мова може йти тільки про певні варіанти розвитку подій, де людина чи суспільство реалізовує одну можливість із багатьох потенційних можливостей в кожен момент часу. Тому опис людини чи соціальної спільноти в рамках розуміючої психології чи соціології здійснюється через картину світу людини чи соціуму, системи цінностей чи мотивів, на які опирається індивідуальний чи колективний суб'єкт в своєму плануванні «погребового майбутнього» чи прийнятті рішень.

Людина і людство міняються і еволюціонують в реальному часі зі швидкістю, що співставляється з процесом пізнання суб'єкта, який пізнє. Це створює ситуацію швидше діалогу двох суб'єктів (того, хто пізнає і того, який пізнається), в ході якого відбувається взаємний вплив і зміни в них обох.

3. Герменевтика — у первісному значенні — напрям наукової діяльності, пов'язаний з дослідженням, поясненням, тлумаченням філологічних, а також філософських, історичних і релігійних текстів. У давньогрецькій філології та філософії — з тлумаченням Біблії, екзегезою; у протестантських теологів — з інтерпретацією священних текстів у їх полеміці з католицькими богословами. Герменевтика дослівно означає мистецтво і теорію тлумачення текстів. Філософського змісту герменевтиці надав Фрідріх Шлейєр-махер. У нього герменевтика - мистецтво розуміння чужої індивідуальності, іншого. Основою розуміння він вважав психологію того, хто пізнає і розуміє. Дальшого розвитку герменевтики досягнуто зусиллями Вільгельма Дільтея, Едмунда Гуссерля, Ханса Гадамера, Поля Рікера та ін.

В даний час ряд авторів, зокрема Є. Д. Хірш, розрізняють поняття «інтерпретація» і «розуміння». З точки зору Хірша, мистецтво інтерпретації та мистецтво розуміння суттєво різні процеси, так як правильне розуміння можливе тільки одне, а інтерпретацій - безліч, бо останнє засноване на термінології інтерпретатора, а розуміння - на термінології тексту.

Так само в принципі окреслюється і зона застосовності герменевтики в психологічному дослідженні: адекватним об'єктом її є творчість (психологічний аналіз унікальних продуктів творчої діяльності), унікальна психічна індивідуальність людини і її неповторний і невідтворюваний життєвий шлях.

Для дослідника, який використовує герменевтичний метод, найважливіший матеріал і результат його тлумачення (факт). Досить порівняти типові для З. Фрейда роботи «Леонардо» і «Психологія несвідомого». У першому випадку перед нами класичний результат застосування герменевтичного методу, а саме інтерпретація фактів біографії Леонардо да Вінчі з позиції психоаналітичної концепції особистісного розвитку. У другому випадку ми маємо виклад самої концепції як результату розумових процесів

(інтуїції, метафоричного і понятійного раціонального мислення), що пояснює деяку сукупність фактів, не претендує на загальність, тобто на статус теорії, а лише на статус світогляду (навчання).

Класичними варіантами герменевтичного методу є графологічний і фізіогномістическій методи, психоаналітична інтерпретація, сукупність проєктивних методів (на фазі інтерпретації, оскільки на етапі проведення це вимірювальна процедура). До числа герменевтичних методів відноситься і такий традиційний для психології метод, як аналіз продуктів діяльності. До них слід віднести і біографічний метод, а також психологічну інтерпретацію (психологічне зведення), що застосовуються в гуманітарних науках, соціології, економіці і навіть в математиці.

Можна припустити, що результати, отримані герменевтическим методом, навіть при використанні однієї і тієї ж інтерпретаційної схеми залежать від типу особистості дослідника, точніше від його індивідуально-психічних особливостей. Більше того, ті чи інші інтерпретаційні схеми та прийоми (як, втім, і в будь-якій діяльності), будуть вироблятися, прийматися та застосовуватися дослідником в тій мірі, в якій вони відповідають його особистісним особливостям, звичкам, мотивам, здібностям і т. д.

Звідси випливає, що «множинність істини» при герменевтичному дослідженні принципово непереборна. По крайній мірі, для встановлення істини потрібне узгодження точок зору кількох дослідників. Головною вимогою до «об'єктивних» методів є інваріантність знання по відношенню до суб'єкта дослідження.

Герменевтика є гуманістичною течією у філософії і в центрі її уваги знаходяться процеси розуміння людиною світу. Герменевтичний підхід утворює напрямок людського мислення, орієнтований на такі форми духовного освоєння світу, як мораль і творчість. Герменевтика відкриває існування багатоманітності смислів осягнення людиною одного і того ж явища, що пояснюють неповторність особистісного ставлення та особистісно-унікальний характер самовизначення людини в культурі та житті.

Розвиток герменевтики ставить завдання принципової зміни ситуації пізнання: не життя повинно вкладатися в схеми і принципи наукового пізнання, а пізнання повинно базуватися на розумінні світу в його нескінченості проявів перед людиною. Герменевтика досліджує процес суб'єктивного переживання істини і процедуру її виявлення. Вона відкриває поняття контексту як важливої умови розуміння смислу, розглядаючи контекст як життєву ситуацію людини, котра визначає її смисл для неї та забезпечує її саморозуміння. У М.Хайдеггера саме існування людини стає розумінням, котре має проєктивний характер і містить у собі потенційні можливості буття.

Свідомість людини також можна характеризувати з точки зору герменевтики, коли ірраціональне і раціональне утворюють взаємодоповнювальну єдність. Герменевтика вбачає гармонію в їхній злитості та цілісності і спирається на базові герменевтичні категорії і процеси, такі як діалог, коло пізнання, інтерпретація (тлумачення), осмислення, оцінювання, безпосереднє переживання, фантазія, інтуїція, емпатія, творчість, мораль тощо.

Центральним для герменевтики є поняття «інтерпретація» – це суб'єктивний розгляд дійсності, розгляд її не такою, якою вона є загалом, а такою, якою вона є для конкретного суб'єкта. Це водночас і відкриття особистістю смислів для себе, того, що відбувається, і вираження цих смислів на суб'єктивній мові особистості. Це діалог з дійсністю, метою якого для суб'єкта є оформлення своєї думки та її вираження. Будь-яке переживання виступає як інтерпретація, що міститься у самій побудові слова «переживання». Переживання – це емоційне відтворення смислу того, що відбувається. Як зазначає О.М.Славська, здійснюючись на різних рівнях, інтерпретація завжди пов'язує особистість і навколишню дійсність, виконує функцію «перекладача» зовнішніх вражень, подій на «мову» внутрішнього світу особистості, виражаючи внутрішнє – спонукання, почуття, думки, цінності тощо.

Слід підкреслити важливе значення розуміння для процесу пізнання. Справді, розуміння – це істотна складова теоретичної і духовно-практичної діяльності людини, це загальний метод пізнання, більше того, спосіб буття людини. Розуміння розглядається як інтерпретація, як індивідуальне

смыслотворення, тобто певна суб'єктивація, надання унікально-одиничного характеру всезагальному знанню та досвіду. Сенси, котрих набувають елементи цього знання і досвіду, базуються на внутрішньому світі суб'єкта, його попередньому знанні і переживанні, утворюючи індивідуальний смисловий контекст. У результаті цей індивідуальний смисловий контекст постає як відкрита, динамічна система, сформована під впливом текстів, предметів культури, засвоєння елементів всезагального знання і досвіду.

Відтак, з позиції герменевтики, внутрішній світ суб'єкта – це цілісний світ уявлень та образів, прихованих, за висловом В.Гегеля, «у п'їтмі Я». Вони не можуть бути виключені зі смислопошукової та смислотвірної діяльності суб'єкта.

Однією з основних проблем, що розглядається у педагогічній герменевтиці, є проблема герменевтичного кола у процесі освіти. П.Рікер цю проблему пов'язував з поняттями «символ» та «інтерпретація», що на його думку, є найважливішими базовими поняттями герменевтики. Символ для П.Рікера – це „будь-яка структура значення, де один смисл – прямий, первинний, буквальний – означає одночасно й інший смисл – непрямий, вторинний, який можна зрозуміти лише через перший. Це коло висловлювань з подвійним смислом власне й утворює поле герменевтики» [375, с.18]. А інтерпретація, на його думку, – це робота мислення, яка полягає в розшифруванні смислу, що стоїть за очевидним смислом, і у розкритті рівнів значення, що містяться у буквальному значенні. Інтерпретація розкриває приховані значення і породжує нові сенси. П. Рікер зазначає, що символ та інтерпретація поняття співвідносні: „Інтерпретація має місце там, де є багатоаспектний смисл, і саме в інтерпретації проявляється множинність смислів».

Доречно згадати міркування Р.Бернса, котрий цитує розроблений К.Роджерсом набір дій, який умовно можна назвати «технологією розуміння»:

- ◆ з початку і протягом усього навчального процесу викладач повинен демонструвати учням своє повне довір'я до них;

- ◆ допомагати учням у формулюванні та уточненні цілей і завдань, що ставляться як перед групою, так і перед кожним учнем зокрема;
- ◆ завжди виходити з того, що в учнів є внутрішня мотивація до учіння;
- ◆ бути для учнів джерелом набуття різноманітного досвіду, який завжди можна використовувати, якщо виникають труднощі у вирішенні того чи іншого завдання;
- ◆ розвивати в собі здатність відчувати емоційний настрій групи і приймати його;
- ◆ бути активним учасником групової взаємодії, відкрито виражати в групі свої почуття;
- ◆ прагнути до досягнення емпатії, яка дозволяє розуміти почуття і переживання кожного учня;
- ◆ добре знати самого себе.

Якщо ці вимоги дотримуються, то зі сторони студентів як суб'єктів освіти можливі наступні дії: встановлення предмету висловлювання; визначення контексту висловлювання; уточнення значень і внутрішніх зв'язків між ними в тексті і в текстах; осягнення авторського задуму, в тому числі і викладацького; запитання; визначення авторської позиції і свого ставлення до неї; осмислення, тобто наділення смислом значень, які представлені різними мовами в тексті. Зрозуміло, що ці дії не можна серйозно вважати «технологією розуміння». Побудувати таку технологію, слідування приписам якої приводило б до адекватного розуміння, – означає вирішити загадку людського розуміння, яке принципово не підлягає формалізації.

В історію культури, філософії та педагогіки сукупність подібних нестрогих приписів увійшла як сократівський метод або майєвтика. Платоном описані діалоги Сократа, під час яких через запитання, зіткнення різних суджень вдавалось допомогти іншим віднайти істину. Древні мислителі пов'язували навчання з особливою формою взаємодії між учителем і учнем, з тією атмосферою, в якій відбувається осягнення мудрості. Мета сократівських бесід – з'ясування простої сутності предмета через знання й уміння обговорення конкретних явищ. Пізнання – це рух, а рух для душі – це пізнання,

за Сократом. Сократ був переконаний, що за браком власної мудрості він не може навчати когось і бачив своє завдання у тому, щоб, бесідуючи, ставити все нові і нові запитання, тим самим спонукати людину саму відкривати знання. Основна мета цих філософських бесід зводилася до психологічного постулату: «Пізнай самого себе». Під час бесіди Сократ ґрунтувався на тому, що вже знає співрозмовник; шляхом навідних запитань з'ясовував межі його знання; потім допомагав йому згадати те, що уже відомо його душі.

У процесі навчального спілкування учителя з учнем, яке здійснюється за обопільним бажанням сторін, на думку Сократа, вони одержують бажані результати. Він ніколи не примушував до правильних відповідей. Саме тому Сократ ніколи не вважав себе вчителем тих, у кого він прийняв «пологи душі», тому що це плоди самих співрозмовників, котрі лише з його допомогою відкрили в собі те, що вже було в них закладено. Отож, основна ідея Сократа – це ідея добровільного, вільного і самостійного осягнення істини. Знання осягається душею, а під час діалектичних бесід людина відновлює знання, духовно відроджується. Однак, варто констатувати, що проблеми, котрі він намагався вирішити в античні часи потребують свого розв'язання і сьогодні.

Таким чином можна зробити наступні висновки. Особистість в освітньому процесі ставить перед собою цілі, виходячи із системи смислів, і, навпаки, задає питання, який смисл мають поставлені перед нею цілі. Інтерпретуючи, людина здійснює інтеграцію внутрішнього Я, створюючи не просто картину світу, а Я-концепцію в різноманітності її проявів у діяльності та спілкуванні. При цьому дуже важливою функцією інтерпретації є окреслення суб'єктом освіти свого контексту, який охоплює культурні, моральні та інші складові. Через інтерпретацію визначаються смислові ставлення до змісту освіти. Тому надзвичайно важливо створити в освітньому середовищі такі умови, щоб особистість у процесі навчання постійно ставила перед собою завдання інтерпретації як вироблення своєї думки, ставлення до будь-яких подій, інформації та інших людей.

4. На сучасному етапі розвитку психології багато психологів починають наголошувати на необхідності задіяності особистісного (цілісного, вільного)

життєпрояву людини в усіх ситуаціях процесу пізнання. Процес пізнання наповнюється такими завданнями і видами діяльності, виконання яких поза актуалізацією цілісних, смислових функцій людини неможливе. Досвід внутрішньої смислопошукової діяльності є, згідно з розвивальними особистісно орієнтованими концепціями, специфічним компонентом змісту процесу пізнання. Ніякий досвід не засвоюється ефективно, якщо бездіяльна особистісно-смислова сфера особистості того, хто навчається.

У міру заглиблення в сутність проблем наукового пізнання, можливостей їх особистісної орієнтації, можна відзначити тенденцію наростання труднощів, які пов'язані з парадоксальністю, феноменальністю психологічних явищ. Термін «феномен» стає незмінним атрибутом практично всіх сучасних досліджень, які проводяться в цій сфері.

М.О.Бердяєв високо оцінював значення феноменології. Метод феноменологічного розуміння сьогодні, на початку ХХІ століття, є перевіреним методом дослідження, що дозволяє отримувати наукові знання про ті сфери, які не може досліджувати експеримент або об'єктивне спостереження. За допомогою цього методу структурують глибинні переживання, що належать внутрішньому світу особистості. Працюючи за допомогою феноменологічного методу, великий філософ ХХ століття М.Шелер створив феноменологічну етику, В.Франкл – екзистенціально-аналітичну антропологію, А.Ленгле – екзистенціальну психотерапію.

Для сучасної феноменології основним предметом дослідження виступає неосяжний простір суб'єктивності особистості. «Феномен (від грецького – те, що являється), філософське поняття, що означає 1) явище, яке досягається в чуттєвому досвіді; 2) об'єктивне чуттєве споглядання, на відміну від його чуттєвої основи – ноумена (як предмету інтелектуального споглядання)».

Сучасні довідкові видання трактують феномен як незвичайне, рідкісне явище, що дається нам у досвіді чуттєвого пізнання. Але воно не вичерпується цим досвідом. У його основі знаходиться ноумен, який досягається лише розумом і є протилежністю пізнанню чуттєвому. Ноумен, що представляє лише щось мисленнєве, поза зв'язком з матеріально-чуттєвою стороною феномена,

голу ідею, за визначенням І.Канта, вважається негативним ноуменом. Позитивний ноумен як опосередковане, пов'язане із зовнішнім світом внутрішнє значення, ідея, розцінюється в практичній філософії (етиці) І.Канта як явище, якому властивий інший, відмінний від чуттєвого і мисленнєвого, рівень пізнання – моральний.

Важливим є висновок, до якого приходять І.Кант на основі наведених міркувань: провідним критерієм пізнання, тобто ознакою його істинності чи хибності, може бути лише цілісна співвіднесеність зовнішньо-чуттєвого і суб'єктивно-смыслового, що присутня в будь-якому явищі. Моральність позитивного ноумена як внутрішнього значення, смислу, що виробляється суб'єктом пізнання, визначається тим, що прагнення, почуття та дії окремої людини узгоджуються з прагненнями, почуттями та діями всіх членів суспільства на добровільній і самодіяльній основі. Знаменитий моральний категоричний імператив І.Канта звучить так: «Чини так, щоб у твоїй власній особистості, як і в особистості кожного іншого, моральність була для тебе завжди метою, а не засобом».

На противагу позитивістській настанові, за якою спостерігач повинен бути строго об'єктивним, тобто повністю виключати емоції і суб'єктивні судження, у феноменології мова йде про настанову емоційної відкритості щодо предмету дослідження. За визначенням М.Гартмана, феноменологія – це виявлення і опис феноменів (цілісних єдностей внутрішнього і зовнішнього) з позицій дослідження їх значень, смислу, сутностей. Виявлення і опис феноменів – лише перший рівень систематизованої роботи думки, за яким іде апоретика і теорія. Апоретика – це рівень проблемного мислення, оскільки основні форми буття проблемні – існування, свідомість, свобода тощо завжди залишаються загадково-непізнаваними. У свою чергу, проблемне мислення створює передумову для переходу до теоретичного мислення, що дозволяє людині усвідомити смисл загальнолюдських цінностей.

Таким чином, феноменологічний напрямок ґрунтується на ціннісно-ірраціональному принципі пояснення духовного світу людини (Е.Гуссерль, В.Дільтей, Ф.Шлейермахер, Е.Шпрангер): сенс її життя – індивідуально-

неповторний, ірраціональний, що вловлюється лише переживанням, інтуїцією. Власне для феноменологічного напрямку важлива прихованість сенсу та інтуїтивність його досягнення.

На базі феноменології Е.Гуссерль розробив обґрунтування наук про сутність на протигагу наукам про зовнішні факти, зокрема, він створив метод «ейдетичної редукції». Даний метод визначає шлях до природної настанови людини на зв'язок з людством за допомогою «очищення» свідомості, яка заповнена забобонами «соціальних» ідеологій як таких, що відштовхують людину від її творчої місії спокусами «розчинення в суспільній свідомості». «Очищення» в розумінні Е.Гуссерля – це вивільнення явища, його суті від усіх суджень, оцінок для того, щоб сутність стала вільною і тому – пізнаваною. Загальна спрямованість методу ейдетичної редукції – повернення людини до її природної сутності, тобто до мікрокосмосу як центру розуму і сили світу, який втілений у кожній особистості. Мікрокосмос представлений лише в переживаннях конкретної людини, які через зв'язок з макрокосмосом людства, роблять можливим виникнення спільності особистих і загальнолюдських цінностей, понять, переживань тощо. Завдяки цьому світ перетворюється в особистий феномен світу. У цьому сенсі феноменологія – це наука про конструювання світу людиною. І це конструювання здійснюється в переживаннях свідомості, що утворюють смисл.

У цьому контексті доречно звернутись до позиції С.Л.Рубінштейна, який критикував абсолютизацію свідомості (та її відірваність від суб'єкта), що проявляється в пошуках її знаково-символічних структур. Тому формалізму в поясненні свідомості, тенденції звести її до символів, знаків, мови він протиставив її принципову імпліцитність, потенційність, процесуальність. Як зазначається, суб'єкт не раз, а постійно самовизначається у своїх відношеннях зі світом, а його свідомість постійно здійснює «роботу» щодо виявлення нових смислів. Робота свідомості і є процесом інтерпретації – осмислення і переосмислення людиною змінюваних відносин, подій, поведінки, особистостей інших людей і самого життя загалом.

Отож, феноменологічний напрямок в процесі пізнання є найбільш природнім, оскільки феноменальний досвід суб'єкта – це досвід, в якому проживаються свобода, гідність, втрата, тривога, страх тощо – феномени, які супроводжують і впливають на всі життєво важливі сфери діяльності людини і без яких неможливий цілісний процес пізнання та наукового дослідження.

Феноменологічний підхід володіє здатністю вивчати, осмислювати, описувати і перетворювати на особистісному рівні діяльність свідомості як основу саморозвитку особистості. Такий опис «свідомості, що являється», за Г.Гегелем, відкриває потенційні, недостатньо оцінені науками про розвиток особистості, пласти пізнання психолого-педагогічних дисциплін. Як влучно зазначає Е.Ільєнков: «Гегель саме тому і живий до цих пір, оскільки живі (тобто залишаються невирішеними) ті проблеми, які він зміг поставити». Перш за все це проблеми духовності, моралі, цінності особистості, її свободи, відповідальності тощо.

5. Важливим наслідком прийняття постнекласичної картини світу для психології освіти є визнання її багатопредметності, а, отже, існування багатьох теорій та підходів. Окрім того, обґрунтування постнекласичної раціональності як загальної ситуації в науці передбачає, що будь-яка психологічна школа може стати провідною для певного завдання і певного дослідницького контексту. Культурно-історична психологія, як вважає М.С.Гусельцева, може претендувати на статус постнекласичної, оскільки саме завдяки їй представники різних психологічних шкіл можуть почути один одного.

Водночас увага сучасних дослідників до культурно-психологічного підходу пов'язана з його спрямованістю на цілісний особистісний розвиток. У системі психологічних наук зв'язок особистості і культури спеціально досліджується крос-культурною психологією, культурно-історичною психологією, психологічною антропологією.

Поняття «культура» вперше з'явилося у 17 – 18-му століттях і з того часу означає особливий людський стан, відмінний від природного стану людини. Спочатку слово *cultura* вживалось у Древньому Римі у значенні «обробка (землі)», хоча вже тоді вперше виникло переносне значення цього слова «*cultura*

anìmi» – обробка душі. В епоху Відродження гуманісти використовували цей термін у значенні розумового та духовного удосконалення.

Сучасне розуміння культури склалося у рамках екзистенціальної філософії (М.Вебер, Г.Гадамер, Е.Гуссерль, В.Дільтей, Е.Кассіер, М.Коул, Г.Ріккерт, М.Хайдеггер, М.Шелер, О.Шпенглер та ін.) і духовно-діалогічної культурології (М.М.Бахтін, М.О.Бердяєв, В.С.Біблер, М.Бубер, О.Ф.Лосєв, М.К.Мамардашвілі та ін). У даний час у психологічній науці можна виокремити три основних підходи до визначення культури: ціннісний (аксіологічний), діяльнісний та особистісний.

Ціннісна концепція культури підкреслює роль і значення ідеальної моделі. Тут діє механізм інтеріоризації культурних цінностей у внутрішній світ особистості. М.К.Мамардашвілі критикував розуміння культури як сукупності цінностей, які знаходяться поза людиною: «Культура не є сукупністю високих понять чи високих цінностей. Вона не є цим хоча б тому, що ніякі цінності, ніякі досягнення і ніякі механізми не є... гарантією. З будь-яких вершин культури завжди можна зірватися у безодню».

Діяльнісна концепція розглядає культуру як специфічний (культурний) спосіб діяльності. Тут діє механізм екстеріоризації – перетворення людських сил і здібностей в об'єктивні соціально значущі продукти діяльності і цінності. Саме у вітчизняній традиції культурний розвиток досить часто розглядається з точки зору розвитку діяльності. Проте гіпертрофована апеляція до діяльності як до субстанції розвитку приводить до редукування цілісного розвитку особистості, до розвитку виключно інтелектуальних структур.

Як справедливо зауважує О.Б.Старовойтенко, особистість виступає в таких підходах «моделлю усередненого носія культури», при цьому «особлива увага приділяється об'єктивній детермінації культурного становлення свідомості, проєктивних систем і поведінки людини на шкоду суб'єктивній, ціннісно-смісловій самодетермінації».

В *особистісній* концепції під культурою розуміють усі прояви людської суб'єктивності, властивості та якості, що характеризують ступінь культурності суспільства: рівень свободи, освіченості, моральності, духовності людей, їх

здатності до культурного розвитку тощо. Культура виступає тут як середовище, яке вирощує і живить розвиток особистості. Механізмом розвитку особистості в культурі виступає персоналізація.

Водночас варто особливо зазначити, що в сучасній науці та практиці у поясненні місця людини в культурі як і раніше частіше апелюють до об'єктного підходу, у відповідності з яким культура надбудовується над людиною, а не проявляється у її власному бутті, життєтворчості, духовності, свободі. Ототожнення соціального досвіду і культури, підміна одного поняття іншим привела до того, що поняття «культура» до останнього часу не осмислювалося науковцями.

М. Коул справедливо зауважує про «необхідність ґрунтувати теоретичні побудови та емпіричні висновки на реальному предметі психологічного аналізу, що відповідає подіям повсякденного життя, котрі реально переживаються». На його думку, хоча у радянській психології завдання вивчення психіки у контексті діяльності офіційно проголошувалось одним з основних принципів психологічного дослідження – «принцип єдності свідомості та діяльності» (С.Л.Рубінштейн), проте ніколи акцент не ставився на аналізі повсякденної діяльності, мова зазвичай йшла про формально (інституційно) організовані види діяльності: ігрову, навчальну та трудову.

На думку О.Г.Асмолова, В.В.Давидова, М.Коула, О.Є.Сапогової, саме сучасна культурно-історична психологія повинна стати методологічною основою для побудови концепцій, що пояснюють і об'єктивують феномен людини. При цьому увага дослідників повинна зосереджуватися не на зовнішніх проявах життя людини, а на досягненні її духовного буття.

Певний вклад у дослідження культурних основ становлення особистості внесли такі вчені як М.М.Бахтін, В.С.Біблер (ідея діалогу культур), М.О.Бердяєв, П.Ф.Флоренський (уявлення про людину як епіцентр культури, її найвищу духовну цінність), Л.С.Виготський (культурно-історичний підхід до розвитку особистості), Г.С.Батищев, М.К.Мамардашвілі (уявлення про культурне поле особистості), В.П.Зінченко (культурний розвиток як процес взаємодії «ідеальних» та «реальних» форм), А.А.Пелипенко, О.Є.Сапогова

(смысл як структурна одиниця культурного простору), О.Г.Асмолов (протиставлення двох освітніх парадигм – культури корисності і культури гідності), Є.В.Бондаревська (культурологічна концепція особистісно орієнтованої освіти).

З цих досліджень випливає, що культурна сутність людини є системотвірним компонентом її цілісної життєдіяльності. Людині в процесі пізнання необхідно не лише засвоїти певний досвід, але і перетворити на цій основі свої природні можливості та здібності, так, щоб відбулося «друге народження» – народження власного життєвого шляху. Відтак, культура задає систему ціннісних уявлень, що регулюють індивідуальну та соціальну поведінку людини, слугує базою для постановки та здійснення пізнавальних, практичних та особистісних завдань. Саме культура виступає для особистості сферою об'єктивних цінностей, котрі опредмечені у мові, речах, звичаях, соціальних нормах, формах і способах спілкування, а, відповідно, і способах діяльності. Однак засвоєння культурного досвіду – від знаряддєвих дій до моральних норм не відбувається автоматично і не є спонтанним, воно вимагає довільних усвідомлених зусиль.

В.С.Біблер зазначає, що у процесі своєї освіти (становлення) особистість повинна засвоїти (зробити своєю) всю історію культури. Розгортання культури є її перемотування з безособової форми всезагальності в особистісну форму культури індивіда і тим самим надання культурі форми культури суб'єкта. Усезагальне переходить у форму індивідуального, суб'єктивного, а індивідуальне життя набуває форми всезагальності, культурності.

Саме у працях В.С.Біблера та М.М.Бахтіна найяскравіше виражені сутнісні аспекти феномену культури:

1) культура – це форма буття та водночас спілкування людей різних культур (минулих, теперішніх, майбутніх), форма діалогу та взаємного породження цих культур;

2) культура – це форма самодетермінації індивіда, його життя, свідомості, мислення;

3) культура дозволяє у своїх творах автору та читачу, ніби вперше народжувати світ, буття предметів, людей, своє власне буття.

Л.С.Виготський розробив концепцію культурно-історичного розвитку особистості, суть якої полягає у тому, що усяка функція в культурному розвитку дитини з'являється на сцену двічі, у двох планах, спершу соціальному, потім – психологічному, спершу між людьми як категорія інтерпсихічна, а потім усередині дитини як категорія інтрапсихічна. Кожна психічна функція спочатку, тобто до того, як вона стане власне функцією дитини, складається як реальне соціальне відношення. Але це соціальне відношення не дається у готовому вигляді, не складається раптом. Для того щоб воно склалося, необхідний не лише час, а й участь самого суб'єкта з його суб'єктивністю, пристрасністю, з його душею, почуттями. Інакше кажучи, дитина сама, у міру своїх можливостей, будує деяку взаємодію з ровесниками та дорослими. Проте часто вона робить це не за зразком, що пропонує соціум. Тому, напевне, культурний розвиток як процес не вичерпується лише соціалізацією.

Культурний розвиток відбувається тоді, коли у процесі взаємодії з деякою культурною формою відбувається якісна зміна у смислових структурах свідомості людини (а не тільки у структурах інтелектуальних). Культурні смисли (ті самі афективно-смислові форми, про які говорив Л.С.Виготський) не беруться нізвідки. Вони тільки тому й існують об'єктивно поза кожною окремою людиною, у творах мистецтва, що об'єктивуються, реалізуються, втілюються у зовнішній формі самою людиною. І втілює людина у своїх творах смисли не чийсь, а власні, ті самі «суб'єктивні» смисли свідомості.

Таким чином, культура – це не просто середовище, яке здатне виховувати людину: це навіть не рушійна сила, не детермінанта розвитку. Як зауважував М.К.Мамардашвілі, культура – це зусилля бути людиною, деякий модус людського існування.

Таким чином, культурний підхід, на відміну від ґносеологічних підходів, орієнтованих не на наукове пізнання особистості з метою її виховання та перевиховання у відповідності із зовнішніми зразками, а виступає як онтологічний підхід, що вимагає від дослідника іншої логіки та інакших

способів дослідження, які спираються на цілісні підходи до вивчення і конструювання будь-яких психологічних та педагогічних явищ.

У своїх записках О.М.Леонтьєв промальовує обриси психології ХХІ століття. На його думку, це – психологія ціннісно-етична, наскрізь культурно-історична, і, нарешті, це – психологія як соціальне конструювання світів. Тому використання культурного підходу в даний час відкриває нові горизонти не лише у різних галузях теоретичної психології, але й у прикладних – у царині медицини, сімейного виховання і, звичайно, освіти.

Література:

Основна:

1. Гуссерль Э. Феноменологическая психологии. (Амстердамские доклады) [Электронный ресурс] / Э. Гуссерль // Электронная библиотека по философии. – Режим доступа: <http://www.philosophy.ru/library/husserl/psych.html>.
2. Зинченко В.П. Культурно-историческая психология и психологическая теория деятельности / В.П. Зинченко // Вестник МГУ. Серия 14. Психология. – М., 1993. – № 2. – С. 41-50.
3. Петренко В.Ф. Конструктивистская парадигма в психологической науке // Психологический журнал, 2002, №3. – С.113 – 121.
4. Радчук Г.К. Виклики та орієнтири розбудови освіти з позиції синергетики / Г.К. Радчук // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України / За ред. С.Д.Макисменка, Л.А.Онуфрієвої. Вип. 14. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – С. 674 – 683.
5. Радчук Г.К. Аксіопсихологія вищої школи. Монографія / Г.К.Радчук. – Тернопіль: ТНПУ, 2009. – 415 с. – Бібліограф.: с. 372 – 414.
6. Фридман Д., Комбс Д. Конструирование иных реальностей: Истории и рассказы как терапия. М., Класс, 2001.

Додаткова:

1. Аршинов В.И. Философия образования и синергетика: как синергетика может содействовать становлению новой модели образования? [Электронный ресурс] / В.И. Аршинов. – Режим доступа: <http://iph.ras.ru/~spts/flobr.htm>
2. Асмолов А.Г. Культурно-историческая психология и конструирование миров / А.Г. Асмолов. – М.: Издательство «Институт практической психологии», Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996. – 768 с.
3. Вильгельм Дильтей. Собрание сочинений в 6 томах. Том 4. Герменевтика и теория литературы: Вильгельм Дильтей — Санкт-Петербург, Дом интеллектуальной книги (ДИК), 2001 г.- 538 с.
4. Герменевтика как общая методология наук о духе: Бетти Эмилио — Санкт-Петербург, Канон+РООИ "Реабилитация", 2011 г.- 144 с.
5. Герменевтика. Психология. История. Вильгельм Дильтей и современная философия: — Санкт-Петербург, Три квадрата, 2002 г.- 208 с.
6. Гуманитарное знание. Сущность и функции: Сборник / [под ред. Г.А. Подкорытова]. – СПб., 1991. – 186 с.
7. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии / Э. Гуссерль; [пер. с нем. А. В. Михайлова]. Том 1: Общее введение в чистую феноменологию.— М.: ДИК, 1999. – 336 с.
8. Денисенко Т.А. Кризис психологической науки и герменевтико-феноменологическая разработка онтологии личности как условие его преодоления / Т.А. Денисенко, О.Э. Петруня // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. – 2004. – № 1 . – С. 54-73.
9. Каган М.С. Системно-синергетический подход к построению современной педагогической теории / М.С. Каган // Синергетическая парадигма. Синергетика образования. – М.: Прогресс–Традиция, 2007. – С. 212-245.
10. Радчук Г.К. Концептуальні засади реалізації культурного підходу у сімейному вихованні / Г.К. Радчук // Наукові студії із соціальної і політичної психології: Зб. Статей / АПН України інститут соціальної та політичної психології; редкол. С.Д. Максименко, М.М. Слюсаревський та ін. – К.: Міленіум, 2008. – Вип. 21 (24). – С. 14-23.

11. Радчук Г.К. Смыслогенез личности в контексте освоения социального опыта в образовательной среде / Г.К. Радчук // Вестник Черновицкого государственного педагогического университета имени Т.Г. Шевченко. Выпуск. Серия: психологические науки: Сборник научных работ. – Черновцы: ЧДПУ, 2008. – Вып. 59, том 2. – С. 115-119.
12. Радчук Г.К. Феноменологическая рефлексия личности в контексте развивающего образовательной среды / Г.К. Радчук // Вестник Прикарпатского университета. Философские и психологические науки. – 2008. – Специальный выпуск. – С. 188-192.
13. Роджерс К. Современный подход к ценностному процессу / Карл Роджерс // Свобода учиться / К.Роджерс, Дж. Фрейберг. – М.: Смысл, 2002. – С. 388 -411.
14. Роджерс Карл. Несколько важных открытий / Карл Роджерс // Гуманистическая и трансперсональная психология. Хрестоматия / [сост. К.В. Сельченко]. – М.: Харвест, М.: АСТ, 2000. – С. 6-18.
15. Сенько Ю.В. Гуманитарные основы педагогического образования: Курс лекций: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Ю.В.Сенько. – М.: Издательский центр «Академия», 2000. – 240 с.
16. Франкл В. Критика чистого «общения»: насколько гуманистична «Гуманистическая психология» / В. Франкл // Гуманистическая и трансперсональная психология. Хрестоматия / [сост. К.В. Сельченко]. – М.:Харвест, М.: АСТ, 2000.– С. 211-241.
17. Фуко М. Герменевтика субъекта М.Фуко // Социо–Логос. – Вып. 1. – М., 1991. – С. 284-285.
18. Шатин Ю.В. Феноменология образования и коммуникативная стратегия обучения / Ю.В. Шатин // Дискурс. – 1996. – № 1. – С. 23-29.